

Міністерство освіти і науки України  
Управління культури та охорони культурної спадщини  
Черкаської обласної державної адміністрації  
Національна спілка краєзнавців України  
Державний архів Черкаської області  
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»  
Кам'янський державний історико-культурний заповідник  
Комунальна установа «Обласний художній музей» Черкаської обласної ради  
Громадська організація «Національна академія наук вищої освіти України»  
Черкаський державний технологічний університет  
Кафедра історії та права

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА  
СПАДЩИНА УКРАЇНИ:  
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ  
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ**  
Матеріали III-ої Всеукраїнської  
науково-практичної конференції  
(з міжнародною участю)

**05 – 06 листопада 2020 р.**

**м.Черкаси**

**Частина 2**

**ЧЕРКАСИ ЧДУ 2020**



УДК 94:004](063) . .  
К90

Рекомендовано до друку  
рішенням Науково-технічної ради  
Черкаського державного  
технологічного університету  
(протокол № 5 від 21.09.2020 р.)

**Упорядники:**

д.і.н., проф. В.М.Лазуренко, к.і.н., доц. Стадник І.Ю., к.і.н., доц. О.О.Яшан

Відповідальний редактор: к.і.н., доц. Яшан О.О.

**Рецензенти:**

Салата О. О. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України  
Київського університету імені Бориса Грінченка;  
Гладун О. Д. – кандидат мистецтвознавства, доцент, директор Комунальної установи  
«Обласний художній музей» Черкаської обласної ради.

**К90 Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: матеріали III-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (05 – 06 листопада 2020 р.): у 2 ч. / упоряд. : д.і.н., проф. В. М. Лазуренко, к.і.н., доц. І. Ю. Стадник, к.і.н., доц. О. О. Яшан ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технолог. ун-т. – Частина 2. – Черкаси : ЧДТУ, 2020. – 192 с.**

У збірнику опубліковано доповіді та повідомлення, що були представлені учасниками III-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження».

Для науковців, викладачів та аспірантів вищих навчальних закладів та усіх, хто цікавиться культурно-історичною спадщиною та історією України.

УДК 94:004](063)

*Тексти у збірнику опубліковані на основі матеріалів, наданих авторами, які несуть повну відповідальність за зміст своїх публікацій, точність і коректність посилань. Збережено стилістику оригіналів. Висловлені думки не обов'язково співпадають з позицією організаторів конференції.*

© Автори, 2020.



лакати на українські теми. З приємністю забувають чиї вони діти і хто їх батьки. Якогога втікають від хлопців, які своїм виглядом пригадують їм, що їх батьки все ж таки українці» [4].

Отже, взаємодія українців з місцевим польським населенням в окреслений період формувалася за складних умов. Різні ступені адаптації українців до іноетнічних умов зумовлювали різні рівні прийняття нових реалій місцевим населенням із переважанням негативного ставлення поляків до нових співгромадян.

#### Джерела та література:

1. Карпатюк І. Дещо про анонімні листи. *Наше слово*. 1957. № 5. С. 4.
2. Більше таких зустрічей. *Наше слово*. 1957. № 5. С. 6.
3. Кореспондент. Антиукраїнський вибрик Зелінського. *Наше слово*. 1957. № 5. С. 6.
4. Ольга Вальковська Шануймо свої традиції. *Наше слово*. 1957. № 23. С. 6

УДК 94(477): 334.722

**Віктор ШПАК,**

доктор історичних наук, професор кафедри видавничої справи  
Інституту журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка

### ЗАРОДКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Становлення в Україні малого та середнього бізнесу – необхідного елемента повноцінного ринку й механізму його саморозвитку – процес складний і суперечливий. З одного боку, він визначається широким спектром факторів, насамперед економічного й політичного характеру, які до того ж самі зазнають змін у процесі суспільної трансформації, залежить від загальних тенденцій її соціально-економічних складових. При цьому сама національна економіка перебуває у процесі становлення, адже до 1990-х років її можна розглядати лише в контексті «єдиного народногосподарського комплексу СРСР», а не як окрему господарську одиницю. З іншого боку, наслідки економічних перетворень, і це характерно для всіх постсоціалістичних країн, адекватні глибині політичні перетворення. Вони залежать від якісних показників становлення демократичних інститутів – громадянського суспільства, правової захищеності громадян і усіх форм власності тощо, адже за своєю суттю ринкові механізми є демократичними і повноцінно можуть функціонувати лише за демократичного політичного режиму.

Сфера малого бізнесу є, насамперед, «народна сфера». Адже більшість населення країни тією чи іншою мірою до неї причетна. Можна стверджувати, що він і найтриваліший у часі, адже підприємницька ініціатива потенційно ві-



дкладалася у генетичному коді індивідуально-групової ментальності українського народу впродовж багатьох століть.

Ментальність визначається тим спільним, що є основою свідомого й підсвідомого, логічного й емоційного є глибинним джерелом мислення, ідеології, віри, почуттів та емоцій [1, с. 522–525]. Формуючись у конкретному географічному середовищі, її якісні ознаки кристалізують наявні політичні інститути, соціальні структури суспільства, культура, традиції. Водночас ментальність сама є активним фактором суспільного розвитку.

Суттєво деформувала український національний характер багатовікова відсутність власної держави, зумовивши насамперед гіперболізацію зовнішніх чинників у соціальній психології. Звідси – примирення з повсякденними негативними явищами, надтерпеливість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності. Відчутно негативний відбиток на культуру, традиції й побут українців наклала тривала роз'єднаність українських земель, що визначило таку болючу рису національного характеру як відсутність почуття національної єдності, регіональну психологічно-ціннісну строкатість. При цьому цілеспрямоване нищення і денационалізація української еліти, її домінуючий конформізм суттєво звужували коло генераторів національних філософських ідей, творців самобутньої української культури, політичних лідерів та народних провідників. Все це посилювало консервативність української ментальності як своєрідний засіб захисту набутих національних цінностей від насаджуваних зовнішніх впливів, проте поглиблювало й недовіру до власної еліти.

Тривале функціонування в Україні господарської системи на основі кріпосної повинності згуртовувало людей для відстоювання своїх прав, прив'язувало їх до конкретної місцевості, формувало цінності домінування колективних інтересів, непротиставлення себе іншим. Але, у свою чергу, кріпосництво, поєднане з іншими факторами, спричинило повільні темпи економічного розвитку, відставання від Заходу, переважання аграрного виробництва, концентрацію українського населення в сільській місцевості. Все це об'єктивно сіяло зерна деякої меншовартості в соціальній свідомості.

Відчутні корективи в українську ментальність привнесла радянська дійсність. Десятиліттями тоталітарна економічна і політична централізація вибидала з генетичної свідомості у більшості співгромадян поняття й традиції ринкового устрою, відкритого суспільства та демократії взагалі. Учені Національного інституту стратегічних досліджень, при виявленні основних рис ментальності «радянської людини», в першу чергу акцентують увагу на пасивності особи, відсутності волі до поліпшення життя власними силами; відчутті власної неспроможності до активної діяльності через некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотним боком чого виступає невмотивована амбіційність та хамство; наголошують на патерналізмі – звичці перекладати на владу вирішення проблем; на безпорадності – надії на зовнішню допомогу у їх вирішенні [2, с. 35].

Реформування суспільства – процес завжди складний. Запорука успіху модернізації, як свідчить світова практика, криється у спроможності народу синтезувати чужі здобутки з власними традиціями. Тобто, новітні ідеї повинні легко і безболісно усвідомлюватися у суспільстві, органічно продовжувати і розвивати віками усталені національні традиції.

Підприємництво на території України походить від купців за часів Рюрика, які на власний страх та ризик, на підставі свого майна та інтуїції налагоджували торгові зв'язки з Візантією, Прибалтикою, азійськими країнами тощо. Згодом воно поступово переноситься і в середину країни, спочатку у сферу торгівлі, пізніше у виробництво. Чимало вчених наводять факти про плідні торгові зв'язки України в Х–ХІІІ ст. із Західною Європою, зокрема, Польщею, Скандинавією, Францією та ін. У ранньофеодальний період купці, або як їх тоді називали «гості», займалися в основному зовнішньою торгівлею [3; 4; 5]

Значної регламентації торговельної діяльності зазнала Україна з боку поляків, під час перебування у ХІV–ХVІ ст. у складі Литовсько-Польської держави. Охороняючи інтереси своїх «підприємців», король Казимир закрив шлях в Україну іноземним купцям. Право на торгівлю в Україні мали лише поляки [5, с. 371]

У ХVІІ ст., звільнившись від підпорядкування Польщі, відновилися торговельні зв'язки з Заходом, розширилися економічні контакти з Кримом та чорноморсько-дунайськими країнами [4, с. 181]

Промисловість «народжується» у роки правління Петра І (кінець ХVІІ – початок ХVІІІ ст.). Саме цей період нерідко називають періодом становлення підприємництва. Для України, яка на той час уже була у складі Російської держави, пригнічення підприємницької діяльності з боку Польщі змінилося домінуванням російських підприємців. Петро І ввів обмеження для України щодо імпорту найбільш важливих товарів. Привілеї в торгівлі мали росіяни та німці [4, с. 187; 6, с. 273–286]

Перші об'єднання підприємців почали активно створюватися на початку ХІХ ст., з'явився перший комерційний банк у Санкт-Петербурзі, розпочалась реконструкція важкої промисловості із залученням іноземного капіталу. Поштовхом до цього став Указ царя Олександра І «О вольных хлебопашцах», яким дозволялося селянам викупати волю і землю [7] Стимулювало розвиток підприємництва й скасування кріпосного права 19 лютого 1861 року. Але напередодні цього визначального акту у Росії вже було 128 акціонерних товариств, із капіталом 256 млн руб., понад дві сотні заводів з кількома десятками тисяч працюючих. Цього ж року у Санкт-Петербурзі відкрився перший на території Росії приватний комерційний акціонерний банк. У 1870 р. відбувся Всеросійський з'їзд фабрикантів і заводчиків. У 1886 р. було прийнято закон, що регламентував відносини між підприємцями і робітниками, який відповідав усім вимогам міжнародного права. У 90-ті роки ХІХ ст. у країні була створена потужна індустріальна база підприємництва [8, с. 58–61]



У першому десятиріччі ХХ ст. підприємництво в Росії стало масовим явищем, створювалися трести, синдикати, картелі. Але ці позитивні тенденції перервалися Першою світовою війною, а, згодом, «Жовтневим» переворотом, Громадянською війною. Під час НЕПу вільне підприємництво почало відроджуватися, а з 1929 р. – згорнуто і оголошено забороненим. Але його елементи завжди існували і в умовах радянської економіки. Згадаймо невеличкі чоботарські «курятнички», чи кузні, чи «шабашки, чи «фермерів» присадибних ділянок... – всі вони були на той час сферою малого бізнесу, що просто танув порівняно з величиною народної власності на засоби виробництва і розподілу. Цікавим є ставлення звичайних людей до такого виду бізнесу. Якщо не бути заангажованими, то ми маємо визнати, що із задоволенням несли свої черв'яки до «будки дядька Ізі» і були впевнені, що робота буде виконана вчасно і якісно – і це за умови достатньо розгалуженої системи державних майстерень. Або згадаймо недільні «походи» по картоплю на базар, а не до державного овочевого магазину, хоча в ньому все було дешевше. От тільки смаженої картоплі з кілограма базарної виходило значно більше, ніж з магазинної. У людей, особливо в молоді, протягом тривалого часу формувався подвійний стандарт: з одного боку – домінуюча розбуджена генетична колективістська солідарна свідомість, з іншого – абсолютно кулуарна, сімейна, індивідуалістська. Пізніше саме молодь започаткувала і реалізувала на початку 1980-х ідею комсомольських молодіжних колективів, молодіжних творчих колективів, що пізніше спричинилося кооперативному рухові. Узаконені ТМК (тимчасові молодіжні колективи) – це ще не підприємства з приватною власністю, а колективні об'єднання, що створювалися для втілення певних програм, вирішення конкретних завдань. Єдина відмінність – зароблені гроші розподілялися без втручання держави.

Виникали посередницькі організації, які займали нішу між замовником і виконавцем. Ці організації нічого не виробляли, але отримували чималі гроші. І це у той час, коли суспільство будь-який перепродаж називало спекуляцією і карало за такі дії. І тут слід наголосити, що така схема правил, традицій, законів була глибоко укорінена у свідомості як реалізований елемент генетичних звичаїв і підтримувалася більшістю населення. Спекулянт – одне з найобразливіших слів того часу.

Початковим періодом поступової легалізації підприємництва і створення правової бази його становлення можна вважати перебудовний період. Системна криза «планового соціалізму», безпосереднім результатом якої став і розпад СРСР, мала насамперед економічні передумови. Тому не випадково, що одним з перших гасел перебудови було «прискорення», в першу чергу, прискорення економічного розвитку. Однак намагання покращити економічну ситуацію, не міняючи самої суті непридатного до саморозвитку планового командно-адміністративного господарювання, було приречено. Тривала криза все глибше охоплювала господарський організм наддержави. Попри всі намагання офіційної статистики показати позитивні зрушення, економічні показники де-

далі погіршувалися. Аналізуючи урядову економічну політику перебудовного періоду, слід відзначити її непослідовність і навіть, певною мірою, суперечливість, що також відіграло не останню роль у подальшому поглибленні кризових тенденцій в економіці. Наприклад, у травні 1985 р. розпочалася реалізація Постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму». Її результати – вирубка виноградників; поширення наркоманії, самогеноваріння; смерть тисяч людей через вживання сурогатів; мільярдні втрати бюджету тощо. У травні 1986 р. ЦК КПРС посилив боротьбу з «нетрудовими доходами» – перемеріювалися і руйнувалися дачні будівлі, що перевищили нормативи; переслідувалися люди, які «підзаробляли», надаючи іншим свої послуги; накладалися штрафи на бабусь, котрі продавали результати своєї праці на овочевих базарах тощо. Проте вже за півроку, у листопаді 1986 р., було ухвалено проти-лежний за змістом Закон СРСР «Про індивідуальну трудову повинність», який, хоча й частково, але легалізував приватну ініціативу. Однак, межі легального приватного сектора охоплювали не більше трьох десятків найменувань (в основному, у сфері громадського харчування). Підприємці обкладалися 65 %-им податком. Фактично була відсутня система кредитування, а приватний сектор часто слугував для «відмивання тіньового капіталу». І все ж це вже був реальний крок вперед, перший крок до ринку, своєрідна школа вільного підприємництва в системі командної економіки. Так, наприкінці 1980-х років у вітчизняних кооперативах працювало понад 700 тис. осіб. Кооперативи виробляли товари та надавали послуги на суму майже 5 млрд руб. Близько 70 % кооперативного обігу спрямовувалося на обслуговування потреб населення, близько 30 % – державних підприємств [9, с. 16–20].

Але було б невірним вважати, що розвиток нових кооперативів відбувався безпроблемно. Ривок цього сектора – з різким ростом обігу коштів, що йшли поза контролем держави викликав у певних категорій громадян, особливо партійних функціонерів, деяких керівників уряду, офіційних фінансистів, бажання обмежити, поставити під контроль доходи (прибутки) кооператорів. Слід також зауважити, що більшість тогочасних кооперативів було створено «усередині чи при» державних підприємствах, науково-дослідних чи проектних організаціях. Значну частину своєї продукції і послуг кооперативи за договорами реалізовували державним підприємствам і установам. Останні розраховувалися з фондів, утворених відповідно до обраної моделі госпрозрахунку, у безготівковій формі розрахунків, не торкаючись власних фондів оплати праці і преміювання. Природно, що кооперативи одержували за виконану роботу кошти, які дозволяли стимулювати своїх працівників за якість продукції і терміновість роботи на більш високому рівні, аніж на держпідприємствах.

Новий етап перебудовної економічної трансформації був пов'язаний зі спробою якось вдихнути життя у державні підприємства, надавши їм можливості певних самостійних дій за умови збереження централізованого директивного планування. Цей поворот економічної політики отримав санкцію на черговому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС і юридичне оформлення у Законі СРСР



«Про державне підприємство». Ступінь свободи підприємств визначався так званими трьома горбачовськими «С» – самостійність, самоврядування, самофінансування. З часом набрали чинності й інші партійно-урядові постанови, які надавали право державним підприємствам самостійно планувати виробничу діяльність, хоча й у межах запропонованих, але не директивно виробничо-галузевим міністерством цифр, а також можливість укладати контракти з поставачальниками і споживачами, прямі контакти з іншими підприємствами, а в окремих випадках – з іноземними компаніями. У народному господарстві відбувалися якісні структурні зміни. Створювалися асоціації, концерни, спільні з іноземними фірмами підприємства. Наприклад, якщо останніх у 1988 р. налічувалося 8, у 1989 р. – 75, то вже у 1990 р. – 156 [9, с. 21]. Однак, попри окремі позитивні організаційні зрушення, спостерігалось посилення негативних тенденцій, насамперед, на товарному ринку. Так, на більшість товарів народного вжитку та послуги уже в першому півріччі 1990 р. ціни зросли на 2,6 % (на продовольчі товари – на 6 %). У стані тотального дефіциту перебувало близько 1 200 асортиментних товарних груп. Інфляція сягнула 11 % [9, с. 21]. Водночас, отримавши деяку самостійність, держпідприємства почали ухилятися від виробництва «нерентабельної» продукції, що для планової економіки ставало катастрофою, поглиблювало процеси розбалансування народного господарства, створювало дефіцит держбюджету, неконтрольоване зростання незабезпеченої товарами та послугами зарплатні.

У середині 1989 р. наявність кризи стала очевидною. Уряд почав робити спроби економічного реформування країни. Було взято курс на роздержавлення економіки, плюралізм форм власності тощо. Спеціальна урядова комісія з реформи на чолі з академіком Л. Абалкіним розробила програму поступового переходу до ринку під жорстким контролем держави, проте Верховна Рада СРСР її відхилила як неприйнятну через необхідність підвищення цін для населення. Паралельно з урядовою комісією діяла група економістів під керівництвом академіка С. Шаталіна, яка підготувала альтернативний, ще радикальніший варіант програми переходу до ринкових відносин за 500 днів. Однак її не підтримав ініціатор перебудови М. Горбачов. Тим часом уряд М. Рижкова, припинивши будь-які реформаторські зусилля, підготував п'ятирічний план на 1991–1995 рр. на традиційних планово-директивних засадах. Кінцевий (компромісний) варіант узгодженого документа виявився неефективним, будучи своєрідним симбіозом попередніх варіантів з переважанням директивних методів. А в умовах розпаду командної економіки директиви центральних господарських органів уже не діяли. Державний план втратив значення директивного документа. Наддержаву, яка прогресуюче розколювалася по кордонах союзних республік, охопив економічний параліч. Знецінення рубля призвело до істотного падіння реальної заробітної плати та соціальних виплат. Деформувалася весь виробничий цикл, в економіці домінували бартерні відносини.

Проте, незважаючи на очевидну негативну соціально-економічну картину, саме в перебудовчий період було закладено фундамент правової бази підпри-

приємства. Держава почала змінювати систему права, а отже, змінювати й межі свободи кожного, визначила кордони ліберального втручання в певні економічні сфери (насамперед у сферу малого бізнесу).

Зміни у Західній Європі, «привідкриття» кордонів СРСР, можливість практично вільних поїздок до найближчих сусідів, країн колишнього соцтабору, надихало пересічних громадян, спонукало до вигідної торгівлі з іноземцями, до так званого «човникового бізнесу», що, безумовно, також сприяло посиленню розриву з етикою солідарності, із загальними цілями і колективізмом. Молоді «бізнесмени» масово виривалися, вивільнялися з-під мороку застарілих традицій. Вони починали створювати свої угруповання, свої мережі взаємодії, розгалужені структури в усій країні.

Сукупність дій людей, які виривались зі звичної системи, зробила внесок, хоча й не свідомо, в розбудову більш складного і більш суцільного порядку, що вийшов за рамки її власного світогляду або світогляду сучасників. Колективістські звичаї почали ставати на заваді, суперечити цілям індивідуалістів або малих груп, що заохочувало до розвитку індивідуальної ініціативи. Почала створюватися система приватних підприємств, товариств з обмеженою відповідальністю, акціонерних товариств тощо.

## Джерела та література:

1. Бойко О. Д. Історія України : підруч. / О. Д. Бойко – К. : Академвидав, 2014. – 720 с.
2. Власик О. Людський вимір: реалії та перспективи України / О. Власик, Б. Парахонський, С. Пирожков // Політика і час. – 1995. – № 2. – С. 33–36.
3. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко ; за ред. Б. Д. Лановика. – К. : Вікар, 1999. – 737 с.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т., Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т., Т. 1. До середини XVII століття / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.
6. Стецюк С. Соціально-економічний розвиток і політичне становище України після «восєєдинення» з Росією. Історія Укр. РСР / Є. Стецюк. – К. : Либідь, 1953. – С. 273–286.
7. Алхазашвили Д. Начало правления Александра I [Электронный ресурс] / Д. Алхазашвили // История России : [сайт] / Российская империя. – Режим доступа : <http://www.rusempire.ru/istoriya-rossiyskoy-imperii/nachalo-pravleniya-aleksandra-i.html> (25.05.14).
8. Рака Ю. І. З історії підприємництва / Ю. І. Рака // Підприємець. – 1992. – № 1–2. – С. 58–61.
9. Алексеев Ю. Україна на зламі історичних епох / Ю. Алексеев, С. Кульчицький, А. Слюсаренко. – К. : ЕксОб, 2000. – 296 с.